

УДК 82(477)

ББК 83.3 (4 Укр)1

РЕАЛІЗМ ЯК ГЕНЕТИКО-ТИПОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА**Р. Б. Голод**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57; телефон +380 (342) 59-60-74*

У статті розглянуто історико-теоретичні особливості реалізму як літературного напрямку. Проаналізовано світоглядно-філософське підґрунтя, основні етапи розвитку та поетикальні домінанти реалістичного мистецтва.

Ключові слова: літературний напрям, поетика, реалізм, позитивізм, мімесис.

Час, коли реалізм у вітчизняному літературознавстві проголошувався єдиним канонічним напрямом, безнадійно відійшов у небуття, залишивши у спадок потужну антиреалістичну реакцію. Дійшло до того, що сучасні дослідники намагаються уникати самого терміну – реалізм. Нам видається, що таке надуживання антитезою врешті-решт вичерпає себе, і методологічну основу літературознавства становитиме інший елемент гегелівської тріади – синтез. Відтак реабілітації дочекається колишній фаворит радянського літературознавства – реалізм. Бо тільки ідеологічна упередженість може завадити сучасним науковцям звернути увагу на визначну роль зазначеного напрямку в історії української та світової літератури.

Усвідомлення значущості реалістичного типу творчості щодо розвитку світового літературного процесу демонструє нам Франко у статті “Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах”: “Тільки реалізм і натуралізм, зародившись первісно в Англії в творах геніальних ідеалістів Байрона і Шеллі, розвившись пишно в творах Діккенса і Теккеря і виробившись у Франції під пером великих майстрів стилю та номанів детальної обсервації і безстрашного аналізу людської душі і людських суспільних відносин, розіллявся по всій Європі могутньою хвилею, що заіскрилася сотками сильних талантів і сплodiла літературу, яка надовго лишиться славою і окрасою ХІХ віку” [12, т.31, 39].

В іншій статті, аналізуючи стан справ в українській літературі Галичини за 1886 рік, Франко жалкує, що у “Бібліотеці найзнаменитіших повістей” друкують “найбездарнішу писанину” замість “шедеврів Діккенса, Шпільгагена, Золя та ін.” [12, т.27, 44]. Наведені висловлювання свідчать, що “могуча хвиля” реалізму не обминула й автора цитованої статті.

То ж спробуємо визначити генетико-типологічні константи ідейно-естетичної системи реалізму в синхронії та діахронії.

Центральною категорією в концептуальній моделі реалізму є поняття “мімезису”. Ще Сократ почав розглядати мистецтво як відтворення дійсності наслідуванням. Теорія “відображення” (“мімезису”) повинна була довести важливість мистецтва в людському житті, можливість ідеалізуючого узагальнення в мистецтві [1, 92]. Учні та послідовники Сократа – Платон і Арістотель творчо розвивали ідеї вчителя щодо відображальної природи мистецтва.

Стереотипно вважається, що Платон критично ставився як до поезії зокрема, так і до мистецтва загалом, власне враховуючи їхню міметичну природу. Філософські ж погляди Арістотеля сприймаються як спроба реабілітувати відображальний характер мистецтва, а отже – як зачатки теоретичного обґрунтування реалістичної концепції. Однак таке спрощене тлумачення античної мистецтвознавчої дискусії можна піддати сумніву через його схематичність і поверховість. Міф про те, що Платон “виганяє” поета з ідеального полісу, народжений хибним прочитанням фрагменту з його “Держави”: “Ми вклоняємося йому [поетові, – Р.Г.] як чомусь священному, дивному і приємному, але зізнаємося, що такого чоловіка в нас у державі не існує і що заборонено тут таким ставати, та й відправимо його в іншу державу... а самі задовольнимось, з міркувань користі, суворішим, хоча й не таким приємним, поетом і творцем оповідей, який наслідував би у нас спосіб вираження людини порядної” [9, 163]. Опоненти ідеалізму спрямовували вістря критичних стріл на першу частину цитованого уривка, підміняючи (не без допомоги термінологічної плутанини в самого Платона) загальне поняття – “відображальне мистецтво” частковим – “розважальне мистецтво” (адже артистично копіювати заради власного задоволення можна й речі, індиферентні щодо етики, чи й навіть аморальні, скажімо, звуки тваринного світу або поведінку сп’янілої людини). Таким чином відбувалися гіперболізація “провини” Платона перед міметичним мистецтвом і водночас примітивізація його філософської концепції. Цілісне ж прочитання фрагменту (особливо його кінцевих рядків) указує на те, що Платон не заперечував можливості поселення в ідеальній державі й деяких представників відображального мистецтва, а саме тих, хто “наслідував би у нас спосіб вираження людини порядної”. Відповідно “Поетику” Арістотеля не варто вважати *Захистом Поезії* (за відсутності ворогів останньої), а радше *Захистом Поезії Заради Задоволення* або *Розважальної Поезії*. На його думку, трагедія, наприклад, яку теж уважали розважальним жанром мистецтва, важлива для жителів полісу, оскільки емоції, що накопичуються у глядачів під час її перегляду, не залишаються у їхній свідомості мертвим вантажем, а розряджаються у мить найвищого душевного напруження в процесі так званого катарсису (очищення). Таким чином, результат виявляється протилежним до того, який передбачав стосовно функціонування цього жанру Платон.

Для нашого дослідження з’ясування суті філософсько-мистецтвознавчої полеміки античних мислителів важливе через можливість усвідомити значення деяких ключових для всебічного розуміння

реалістичної концепції понять, як-от: “мімезис”, “катарсис”, “мистецтво відображення і наслідування”, “буквальне й емоційне відображення”, “магічне та розважальне мистецтво”.

Прикметно, що суперечки стосовно міметичного характеру мистецтва, які з різною інтенсивністю супроводжували весь духовний розвиток людства, спалахнули з особливою силою в кінці XIX – на початку XX століття, спровоковані кризовими у розвитку світового культурного процесу явищами. Характерна ознака віку XIX – пошуки Втраченої Дійсності, повернення з Безплідних Небес Абстракції на Грішну Землю, а відтак – реабілітація мімезису як найбільш адекватного способу відтворення дійсності у мистецтві. Реалізм, на думку А. Давида-Соважо, – “це система, котра примушує мистецтво до відтворення доступної нашим почуттям дійсності в тому вигляді, в якому вона пізнається із досвіду” [2, 7]. Автор монографії “Реалізм і натуралізм в літературі і в мистецтві” пропонує диференціювати *реалізм “байдужий”* або “натуралізм” і *реалізм “дидактичний”*: “Девізом одного з них служить: “мистецтво для мистецтва”, девізом іншого: “мистецтво для повчання”. Обидва вони використовують одні й ті ж естетичні прийоми і, можливо, рівною мірою не досягають своїх цілей” [2, 11].

Межа між ними умовна, оскільки часто “одна і та ж людина вагається і захоплюється почергово то фактами, то ідеями, проводячи життя у тяжкій боротьбі, не знаючи, що саме вибрати” [2, 15]. Для прикладу – ідейно-естетичні переконання братів Гонкурів: “Важко уявити собі дві істоти, тісніше пов’язані між собою, ніж брати Гонкури, але і вони розходилися у поглядах. Тепер стало очевидним, що молодший із них, котрий недавно помер, був реалістом мистецтва для мистецтва, а Е. Гонкур, залишившись наодинці, помітно прагне до дидактичного реалізму. Який письменник не вагається між декількома доктринами?” [2, 344] – риторично запитує літературознавець.

Бінарні опозиції “буквального” й “емоційного” відображення, “магічного” та “розважального” мистецтва, “байдужого” та “дидактичного” реалізму накладаються на стару, як світ, проблему співвідношення “естетики” й “етики”, філософських категорій “красивого” та “корисного” в художньому творі (враховуючи те, що в історії розвитку мистецтва “красиве” час від часу асоціювалося з правильним (точним, буквальним) відтворенням навіть потворних сторін дійсності). Поетапне становлення реалістичного типу творчості пов’язане з періодами в розвитку світового літературного процесу, коли “красиве” узалежнювалося від “корисного”, а не навпаки. У такі періоди “красивим” у мистецтві вважається тільки те, що істинне; поезія відшуковується не в недосяжних сферах, а в реальній дійсності; а прогрес мистецтва сприймається як поступове художнє освоєння всіх пластів дійсності.

Враховуючи міметичну природу реалізму, науковці намагалися підшукати найбільш повне й водночас лапідарне визначення суті напряму: “Реалізм... – основний художній метод у мистецтві й літературі, який вимагає правдивого й всебічного відображення дійсності” [4, 308];

або: реалізм – це “художнє відтворення істини життя у формах самого реального життя” [8, 184]. Але найпопулярнішим у радянський період із відомих причин було визначення, яке сформулював щодо реалізму Ф. Енгельс: “...Реалізм передбачає, крім правдивості деталей, правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах” [6, т. 37, 35]. Однак першість щодо виявлення типізації як характерної риси реалістичного мистецтва належить усе ж не класикові марксизму-ленінізму. “Першими теоретиками реалізму головне вбачалося у вірності “натурі”, у правдивості зображення. Образ (особливе) на відміну від поняття (загального) виступав як специфічно художня якість, а мистецтво, література, відповідно, – як “істина в образах” (Й.-В. Гете), “істина в чуттєвій формі” (Г.-В.-Ф. Гегель), “мислення в образах” (В. Белінський) тощо. Значним кроком у цьому напрямі стала творчість О. Бальзака, який уперше обґрунтував одну із центральних проблем реалізму – проблему типового характеру і типізації як форми реалістичного художнього узагальнення” [10, 219], – зазначає Л. Скупейко.

Як не існує єдиного загальноприйнятого визначення щодо суті реалістичного мистецтва, так і на генеалогію реалізму в літературознавстві досі не вироблено єдиного погляду. Деякі дослідники виводять “родовід” напряму ще з античних часів. Поділяючи літературу на *відображальну* та *виражальну*, реалістичними вважають твори, засновані на мімітичній основі. Можливість такого підходу не відкидав і Франко, бо “щось зовсім нового, зовсім відірваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя” [12, т. 26, 11]. Цей “мимовільний реалізм” (або, за термінологією М. Драгоманова, “інстинктивний реалізм”) інколи поділяли на “байдужий” (в інтерпретації Платона – “розважальний”), який має більше спільного з натуралізмом, ніж власне з реалізмом, і “дидактичний”, або “перетворюючий” (за термінологією А. Давида-Соважо).

Важко точно визначити й початки усвідомлюваного реалізму – напряму, який має певну філософську основу, теоретично обґрунтовані, чітко сформульовані концептуальні засади, власну систему засобів художнього зображення, – тобто реалізму як цілісної та самостійної одиниці літературного процесу. На думку Д.Наливайка, початок формування ідейно-естетичної системи реалізму варто віднести до епохи Відродження, а завершення – до XIX століття, оскільки “для виникнення реалізму як напряму, завершеної естетико-художньої системи, необхідні перш за все такі передумови: значний рівень соціальної самосвідомості суспільства й утвердження загального реалістичного, тобто заснованого на даних досвіду та науки, світогляду” [7, 4].

Існують різні міркування щодо визначення періодів існування реалізму, але більшість літературознавців вважає просвітницький реалізм початковим етапом у формуванні ідейно-естетичної системи напряму. Узагальнюючи погляди науковців на проблему, Н.Калениченко зазначає, що одні “вважають справжнім, повноцінним лише реалізм XIX ст., від-

значають наявність “елементів реалізму” в літературі XVIII ст.” (Д. Благой), не відриваючи його від класицизму й сентименталізму. Для інших (Г.Макогоненко) – це реалізм XVIII ст., тобто лише хронологічно ранній етап реалізму, що принципово не відрізняється від наступного... Дехто пропонує називати його «дидактичним реалізмом» (У. Фохт) [3, 108-109].

Оскільки загальноновизнано, що ідеї просвітителів заклали основи позитивізму в розвитку філософії, то й цілком логічно припустити, що просвітницький реалізм був предтечею реалізму критичного в літературі (за Н. Калениченко, “в українській літературі саме просвітительський реалізм прокладає шлях критичному реалізмові” [3, 110]).

Естетичну програму просвітницького реалізму зумовлюють суспільні, виховні завдання, які ставили перед собою прогресивні мислителі того часу. Просвітителі спрямовували свою діяльність на вдосконалення морально-етичних норм, за якими живе окрема особистість, і суспільного устрою держави в цілому. Їхнім завданням було не *відтворення*, а *перетворення* реальної дійсності. Через це просвітницький реалізм спрямований на соціальну проблематику (пізніше ця риса розвинулася в соціальну заангажованість критичного реалізму). На рівні окремих творів звертали увагу не тільки на “негаразди” життєдіяльності людини, а й пропонували цілком “зримий” позитивний ідеал, до якого слід прагнути. У морально-етичній сфері таким ідеалом була поведінка “природної” людини. Народну мораль протиставляли етичному релятивізму, розбещеності, безпринципності панівної верхівки.

Просвітницькому реалізмові притаманні публіцистичність, оцінність, відверта тенденційність і прямолінійність суджень, дидактичний пафос, що подекуди переростає у менторський тон. Герої творів стали носіями авторських ідей, а тому були позбавлені індивідуалізованих ознак. Зображення характерів відзначалося схематизмом, абстрактністю та поверховим психологізмом (абсолютизувався поділ на позитивних і негативних персонажів). Водночас, як слушно зазначає Н. Л. Калениченко, “відстоювання цінності особи незалежно від її становища, демократична спрямованість творів; глибокий інтерес до фольклору й етнографічно-побутового оточення – ці кращі риси просвітительського реалізму залишили глибокий слід в літературі, впливаючи на наступні покоління” [3, 104].

Просвітницька орієнтованість на морально-етичну проблематику також отримала розвиток у реалізмі другої половини XIX ст. Якщо просвітницький реалізм деякі науковці називають “дидактичним”, то окремі течії літератури XIX ст. внаслідок розширення онтологічної проблематики та поглиблення психологізму характеризують як “етичний реалізм” [14, 70].

Реалістичні твори XIX ст. відзначаються поглибленим аналізом суспільно-політичних процесів, психологізмом, інтелектуалізмом, постановкою важливих онтологічних проблем людського буття. За Д. Наливайком, у критичному реалізмі утверджується соціально-історичний під-

хід до людини, на відміну від інших напрямів, входження соціального в психологічне, діалектичний зв'язок героя із середовищем. Причому “абсолютизація ролі середовища, яка веде до руйнування характеру, – це вже властивість натуралізму, у цілому непритаманна для реалізму”, хоча й підготовлена певними течіями і тенденціями реалізму XIX століття, особливо французького [7, 57].

Межа між реалізмом і натуралізмом умовна. Останній розвинувся внаслідок абсолютизації окремих концептуальних принципів, естетичних підходів першого. Зовні ця тенденція проявилася у запозиченні та взаємообміні понятійно-термінологічними елементами: “натуральна школа”, “фізіологічний нарис” – для загалом реалістичних творів; “ультрареалізм”, “байдужий реалізм”, “науковий реалізм” – для творів натуралістичного спрямування. Ідейно-естетична спорідненість напрямів пов'язана із спільною для обидвох філософсько-світоглядною основою – позитивізмом. Н. Калениченко з цього приводу зазначає: “Чіткого розмежування термінів “реалізм” і “натуралізм” в той час не було не тільки в українській, а й в інших слов'янських літературах, де іноді також натуралізм вважався дальшим поглибленням реалізму... У Польщі вплив натуралізму виявився у позитивізмі” [3, 283].

Так само важко демаркувати кордон між реалізмом і романтизмом. У вітчизняному літературознавстві не бракувало досліджень, спрямованих на виявлення відмінностей між цими художніми системами. “У теоретичному осмисленні типології літературних напрямів не завжди знаходить належне висвітлення суперечливий характер їх співвідносин і взаємозв'язку, рухомості і перехідності їх меж, – вважає І. Стебун. – Це стосується, зокрема, й типологічних характеристик реалізму й романтизму. В них акцентується головним чином те, що відрізняє, атомізує кожен з цих напрямів, а не те, що їх зближує й ріднить, зв'язує узами спадкоємності й зумовлює безперервність літературного процесу як історичного цілого” [11, 223].

Становлення реалістичного типу творчості відбувалося в умовах протистояння романтично-ідеалістичному спрямуванню літератури. Однак це протистояння мало діалектичний характер, тобто передбачало і певну єдність між опозиційними системами. Леся Українка в одному з листів до матері ділиться спостереженням, що “реалізм і романтизм єднаються в лиці одного автора на тисячі прикладів у всіх літературах” і висловлює думку, що “це зовсім законне єднання” [5, т.12, 33]. Творчість Гюго, Бальзака, Стендаля, Меріме – у Франції; Кольцова, Погодіна, Погорельського, Лажечникова – в Росії; Гребінки, Шевченка і Франка, Федьковича – в Україні доводить існування такої єдності на рівні конкретних художніх творів. На переконання Н. Калениченко, “реалізм кінця XIX – поч. XX ст. взагалі багато використав з поезики романтизму, збагативши тим свої художні засоби” [3, 291].

Принцип історизму залишається одним із провідних у реалістичному мистецтві. Реалісти, як і романтики, цікавляться історичним минулим народу, щоправда, стилізуючи його на свій кшталт. Не відкинув ре-

алізм і романтичного захоплення фольклором та етнографією. Д. Чижевський у зв'язку з цим вважає, що “етнографічний реалізм” є “поєднанням реалістичних намірів з романтичною традицією”. Науковець упевнений, що “доба “реалізму” не дійшла б і до свого поверхового розуміння нації, якби не те виховання, що його давала поколінням української інтелігенції романтична література” [13, 454].

Упевнено можна стверджувати, що реалізм успадкував найкращі традиції романтичного мистецтва: увагу до національних особливостей народу, його культури, історії; дух протесту проти недосконалої дійсності, соціальних несправедливостей суспільного устрою; інтерес до внутрішнього світу особистості, поглиблений, порівняно з класицизмом, психологізм, зацікавлення мотиваційними чинниками поведінки персонажів. Водночас реалізм виник як реакція на очевидну вичерпаність ідейно-естетичної системи романтизму. В останню третину XIX ст. романтики намагалися реанімувати напрям за допомогою надмірних доз ліризму, фантастики, екзотики, містицизму тощо. А реалізм якраз “найстрогіше забороняє вилив, відвертість, котрими особливо посилено зловживав романтизм” [2, 249].

Становлення реалізму як напряму, як самостійної одиниці літературного процесу – складне й неоднозначне явище, зумовлене як іманентними особливостями розвитку літератури (вимогами “часу”, генетичною і типологічною спорідненістю з іншими напрямками тощо), так і зовнішньолітературними впливами – взаємодією та взаємопроникненням різних національних варіантів реалістичного мистецтва. Остання проблема може і повинна стати темою окремого літературознавчого дослідження.

Література

1. *Асмус В.* Вопросы теории и истории эстетики. – Москва, 1968. – 653 с.
2. *Давидъ-Соважю А.* Реализмъ и натурализмъ въ литературе и въ искусстве. – М., 1891. – 350 с.
3. *Калениченко Н.* Українська література XIX ст. Напрями, течії. – К., 1977. – 256 с.
4. *Лесин В., Пулинець О.* Словник літературознавчих термінів. – К., 1965. – 306 с.
5. *Леся Українка.* Зібр. творів: У 12 т. – К., 1977.
6. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. 2-е изд. – Москва, 1955–1958. – Т. 37.
7. *Наливайко Д.* Искусство: направления, течения, стили. – К., 1985. – 365 с.
8. *Петров С.* Реализм. – Москва, 1964. – 326 с.
9. *Платон.* Собр. соч. В 4 тт./ Пер. А. Н. Егунова. – Москва: Мысль, 1994. – Т. 3. – 460 с.
10. *Скупейко Л.* Проблема реалізму в естетиці Івана Франка// Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму

- ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). – К.: Наукова думка, 1990. – Кн. 1. – С. 219-222.
11. *Стебун І.* Проблема “романтизм і реалізм” в естетичній концепції Івана Франка// Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). – К.: Наукова думка, 1990. – Кн. 1. – С. 223-225.
  12. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1978.
  13. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – 480 с.
  14. *Ярема Я.* Іван Франко і “Фауст” Гете// Дослідження творчості Івана Франка. – К., 1956. – С. 56-84.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 02.03.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Денисюком І.О.*

REALISM AS GENETICS-TYOLOGICAL PROBLEM

R. B. Golod

*PreCarpathian National University by V.Stefanic, 57 Shevchenko Street,
Ivano-Frankivs'k, 76000, Ukraine, ph. +380(342) 50-60-74*

In the article the history theoretical features of realism are considered as literary direction. View-philosophical ground is analyzed, basic stages of development that poetical dominants of realistic art.

Key words: *literary direction, poetics, realism, positivism, mimesis.*